

An Exploration of the Footsteps of Mysticism in the Fictional Works of Iranian Contemporary Resistance Literature

Rasool Behnam*

Assistant Professor, Department of Teaching
Persian Language and Literature, Farhangian
University, Tehran, Iran

Accepted: 02/03/2026

Received: 27/02/2025

EISSN: 2821-0751 ISSN: 2821-0743

Extended Abstract

1. Introduction

Resistance literature is one of the most important branches of literature. Resistance literature is centered on struggle and resistance; resistance against colonialism, tyranny and autocracy, oppression and cruelty, and defense in the cause of homeland and faith, etc. Resistance literature depicts the sacred ideal of resistance and is a manifestation of resistance and perseverance. Resistance literature

* Corresponding Author: rasoolbehnam@cfu.ac.ir

How to Cite: Behnam, R (2026) An Exploration of the Footsteps of Mysticism in the Fictional Works of Iranian Contemporary Resistance Literature *Mysticism in Persian Literature*, Vol 5, No 9, 79- 112 doi: 10.22054/msil.2026.84606.1177

does not have a specific beginning, and resistance and its expression in literature have a long history. However, Resistance literature in the new sense is born of the specific conditions of the contemporary era, and the origin of this literature is the political and social conditions prevailing in our era.

Modern resistance literature is inspired by the conditions of our time, and the expansion and spread of domination and hegemony, the campaigns of superpowers and their agents, and the occupation of lands are the spark for the emergence of modern resistance literature, and the literature is an arena for struggle and resistance against the dominators and occupiers, and the defense of the rights of the people and defense of homeland. Resistance in literature or resistance literature is also, in the opinion of literary critics, no less important than resistance on the battlefield. The poetry of the poet of resistance, which contains the ideal theme of resistance, is like a bullet that is thrown at the enemy and gives strength and inspiration to those who are on the battlefield. Resistance in Muslim societies is tied to Islamic faith and belief, because the religion of Islam has cultivated the transcendent concepts of resistance.

Resistance in Islamic societies takes on a different color when it is combined with Islamic teachings. Here, resistance takes on a divine aspect, and the path of resistance, as mentioned in religion, also passes through self-realization; in such a way that in addition to fighting the external enemy, fighting the ego and the desires of the ego continue in parallel, and resistance is also a way for self-realization and inner purification and a growth of moral perfection.

Accordingly, one can see impressive appearances of faith, belief, self-realization, fighting, *inter alia*, the ego in the Islamic resistance

literature. Given that the origin of Islamic mysticism is also the progressive Sharia of Islam, along with the presence of Islamic religious values, manifestations of mysticism are also evident in these works; mysticism and religious teachings are intertwined in these works.

Resistance literature in the Islamic world, and especially in Iran, is intertwined with religion and mysticism. Among them, in the works of Iran's Holy Defense literature, one can see many manifestations of mystical culture and teachings. It seems that these works, in addition to being descriptions of the events of the war, are also descriptions of the warriors' love and devotion to God, sacrifices, jihad with the ego, the fight against moral vices, manifestations of mystical perfection ethics and mystical positions. In the midst of war, the warriors of Islamic Iran also engage in self-realization, and the battlefronts are workshops for humanization and practical mysticism. The hardships and austerities of the battlefield bring them closer to God and refine their souls. This polished mirror reflects knowledge (*ma'rifat*), and accordingly, mystical teachings emerge in the texture of these works.

2. Methodology

The present article, using a descriptive-analytical method, has examined the manifestations of mystical intellectual foundations in some of the fictional works of the literary tradition of the Iran Holy Defense by authors such as Mohammad Reza Bayrami, Hamid Hessam, Seyyedeh Zahra Hosseini, Reza Amirkhani and Seyyed Mehdi Shojaei.

3. Discussion

In the fictional works of the resistance literature, the foundations of the beliefs of the mystics have a prominent appearance and manifestation, and the writers of these works have linked resistance with mysticism and have depicted the depth of the mystical beliefs and thoughts of the Iranian warriors.

An examination of some fictional works of the literature of the Holy Defense shows the presence of mysticism and the foundations and principles of mystical culture in these works. Mysticism and mystical teachings, which are an inseparable part of the Iranian-Islamic culture, have a special glow in the texture of these works.

The warriors of Islamic Iran, on the front of the battle, get closer to God through hardships and austerities on the battlefield. They entrust all their affairs to God and act with trust (*tawakkul*) in him, and they always consider God to be the final agent in affairs and have reached the annihilation of actions (*fanā-yi af'ālī*) and do not attribute the present to themselves. On the battlefield, they have engaged in self-realization, and have eliminated the vices such as pride and self-conceit that are obstacles to reaching God in their being. And since they are blameworthy, whenever self-conceit comes to them, they have blamed themselves and have striven to suppress this vice. Jihad with the ego, which is called *jihād-i akbar* in mystical culture, is also fully reflected in these works. Perhaps the warriors on the battlefield take the external war, which is *jihād-i asghar* from the perspective of mystics, lightly and strive in self-realization and battle with the ego and ego desires, and they prefer the battle with the ego, which is the “the worst enemy” of man, to the battle with the external enemy. Patience, which is one of the mystical authorities, is also consistent

with this struggle of the warriors, and patience accompanies the struggle, which from their perspective leads to the destination. Contentment (*riḍā*) and certainty (*yaghīn*) which are mystical authorities also have a prominent presence in these works and they are people seek their pleasure in the pleasure of the God and have a heartfelt certainty in God, the creator of the world and entrust their affairs to God.

4. Conclusion

The result of the present study shows the relation between mysticism and mystical concepts and the Iranian resistance literature, especially the literature of the Holy Defense. In places of the fictional works of the Holy Defense, one can see the traces of mystical beliefs and teachings that have their roots in the Iranian-Islamic culture. It is in line with the influence of this culture that one can see the presence of *tawakkul* as a fundamental principle in faith in God in these works.

The annihilation of actions (*fanā-yi af'ālī*) is another Islamic religious and mystical belief, and devotion to this belief is evident in these works. Abandoning pride and self-conceit which is one of the intellectual axes of Sufism and which the seekers of the path have always been recommended to, is clearly manifested in these works. This mystical belief, which is observation and connection are the results of jihad, is also one of the mystical principles that can be seen in the fictional works of Iranian Persistence Literature. Jihad with the ego, contentment and certainty, and the necessity of choosing a *pīr* (guide) along the path are other mystical principles that can be

seen in the fictional works of the Holy Defense, and these works are linked to mysticism and the intellectual principles of the mystics.

Keywords: Resistance Literature, Sacred Defense, Fictional Works, Mysticism.

کاوشی در رد پای عرفان در آثار داستانی ادب پایداری

رسول بهنام* استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

چکیده

ادب پایداری معاصر در ایران که بخشی از آن مرتبط با دفاع مقدس شکل گرفته است، تجلی گاه خلوص، ایمان و ایثارگری رزمندگان و ناب‌ترین باورهای دینی و مذهبی آن‌هاست. در لابلای این آثار عمیق‌ترین باورهای عرفانی چهره می‌نماید و این آثار جلوه گاه مبانی و اصول عرفانی است که با باورهای مذهبی در هم تنیده شده‌اند. آثار ادب پایداری دفاع مقدس به خصوص در بخش داستانی آن از منظر حضور عرفان و عمق اندیشه‌های عرفانی تاکنون مورد بررسی چندانی قرار نگرفته بود و با توجه به پیوند ناگسستنی عرفان، رزمندگان و جبهه‌های جنگ، پژوهشی در این مورد ضروری می‌نمود. بر این اساس آثاری چند از نویسندگان ادب پایداری که در شکل داستان و رمان و خاطره‌گویی بود، برگزیده شد و رد پای عرفان و اندیشه‌های عرفانی در این آثار با روشی توصیفی-تحلیلی مورد واکاوی قرار گرفت. نتیجه پژوهش حاضر، حضور پررنگ مبانی و اصول فکری عارفان را در این آثار نشان می‌دهد و این آثار مجلای باورهای عمیق به اصول و مبانی فکری عرفانی چون توکل، فنای افعالی، ترک خودبینی و غرور، مجاهده، رضا، یقین و الزام‌پیر و راهنما در طریق است که هر کدام در بخشی از این آثار حضور و نمود یافته است.

واژگان کلیدی: ادب پایداری، دفاع مقدس، آثار داستانی، عرفان.

۱. مقدمه

ادب پایداری یا مقاومت، یکی از جلوه‌های درخشان ادبیات بوده است. ادبیاتی که محور آن مبارزه و ایستادگی است؛ ایستادگی در برابر استعمار، استبداد داخلی، ظلم و زورگویی و دفاع در راه وطن و ایمان و ... ادبیاتی که آرمان مقدس ایستادگی، مقاومت و پایداری را به تصویر می‌کشد و مجلای استقامت‌ها و پایداری‌هاست. در باب مفهوم مقاومت و پایداری نوشته‌اند: «مفهوم مقاومت، پایداری و دفاع، مفهومی عام در فرهنگ ملت‌هاست. این مفهوم کاملاً ارزشی تلقی می‌شود؛ زیرا یک واکنش غیرارادی در برابر تهاجم است» (کاکایی، ۱۳۷۸: ۵۵).

ادب مقاومت تاریخ آغاز خاصی ندارد و مقاومت و پایداری و طرح آن در شعر و ادبیات، تاریخ دور و درازی دارد. این در حالی است که ادبیات مقاومت و پایداری در معنای جدید زاده شرایط خاص زمانه معاصر است و آبشخور این ادبیات شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر ماست. غالی شکری (۱۳۶۶) در تاریخچه ادب مقاومت جدید چنین می‌نویسد: «ادب مقاومت در معنای اصلی خویش بعد از جنگ جهانی دوم و با انحصارطلبی دولت‌های امریکایی و اروپایی شکل گرفت؛ حوادث قرن بیستم مانند انقلاب روسیه، فرانسه، جنگ جهانی اول و دوم، تهاجم آلمان به کشورهای همسایه، شکل‌گیری رژیم صهیونیستی و اشغال فلسطین و تهاجم به کشورهای اردن، سوریه، لبنان و مصر، جنبش‌های استقلال‌طلب کشورهای خاورمیانه، آفریقا و آمریکای مرکزی، تجاوز آمریکا به ویتنام و انقلاب اسلامی ایران باعث آفرینش آثاری یگانه در حوزه ادبیات مقاومت ملل شد. این واکنش‌ها در قالب هنرهای زیبا پدیدار گشت» (شکری، ۱۳۶۶: ۹۱).

شکری ادبیات پایداری جدید را ملهم از شرایط زمان می‌داند و بسط و گسترش سلطه و سلطه‌گری و لشگرکشی‌های ابرقدرت‌ها و یادی‌شان و اشغال سرزمین‌ها را جرقه ظهور ادبیات مقاومت جدید می‌داند و ادبیات مقاومت را عرصه‌ای برای ستیز و مبارزه و مقاومت در برابر این سلطه‌گران و اشغالگران و دفاع از حق مردم و سرزمین و وطن خویش دانسته و آرمان مقاومت را ارج می‌نهد. مقاومت در ادبیات یا ادب مقاومت نیز از منظر منتقدان عرصه ادبیات کم از مقاومت در میدان ندارد و شعر شاعر که مضمون آرمانی مقاومت را

در خود نهفته دارد، چون گلوله‌ای است که به سوی دشمن پرتاب می‌شود و آنکه را در میدان مبارزه است، قوت و الهام می‌بخشد. از این منظر است که شکری می‌نویسد: «کار شاعر مقاومت از کار مبارزان میدان جنگ کمتر نیست؛ چرا که یک نفر است، اما با سخن و شعر خود می‌تواند انبوهی از مردم را به میدان‌های جنگ و نبرد با دشمن فراخوانده و انگیزه‌مند کند» (همان: ۴۹).

مقاومت و پایداری در جوامع مسلمان با ایمان و عقیده گره خورده است؛ چرا که دین اسلام در بطن خود مفاهیم متعالی ایستادگی و مقاومت را پرورده است. پایداری وقتی با آموزه‌ها و تعالیم اسلامی ترکیب می‌شود رنگی دیگرگونه به خود می‌گیرد. در اینجا مقاومت، سویه‌ای الهی به خود گرفته و مسیر مقاومت نیز همچنان که در دین نیز اشاره رفته از «خودسازی» می‌گذرد؛ به این صورت که علاوه بر مبارزه با دشمن بیرونی، مبارزه با نفس و منویات نفس نیز موازی با هم تداوم می‌یابند و مقاومت راهی برای خودسازی و پالایش درون و مجلای کمال اخلاق نیز هست. بر این اساس، می‌توان در ادب مقاومت اسلامی جلوه‌هایی زیبا از ایمان و باور و عقیده و خودسازی و مبارزه با نفس و ... را دید. با نظر به اینکه آبخشور عرفان اسلامی نیز شریعت مترقی اسلام است پا به پای حضور ارزش‌های دینی اسلامی، جلوه‌های عرفان نیز در این آثار مشهود است و عشق و عرفان و آموزه‌های دینی در این آثار به هم پیوند خورده‌اند و «یکی از مضمون‌های پر ارج ادب پایداری، ورود به عرصه عرفان است» (عابدی و یزدانی، ۱۳۹۶: ۱۸۴).

ادب پایداری در عالم اسلام و به خصوص ایران با دین و عرفان پیوند خورده است. از این میان در آثار ادب پایداری دفاع مقدس، می‌توان جلوه‌ها و نمودهای فرهنگ عرفانی را بسیار دید. گویا این آثار در کنار اینکه شرح وقایع جنگ است، تصویر و توصیف عشق و ارادت رزمندگان به خداوند متعال، ایثارگری‌ها و جانبازی‌ها، جهاد با نفس، مبارزه با رذایل اخلاقی، مجلا و تجلی‌گاه اخلاق کمالیه عرفانی و مقامات و احوال عرفانی است. در بحبوحه جنگ، رزمندگان ایران اسلامی به خودسازی نیز می‌پردازند و جبهه‌های جنگ کارگاه انسان‌سازی و عرفان عملی است. سختی‌ها، مشقتها و ریاضت‌های میدان جنگ آنان را هر چه بیشتر به خدا نزدیک کرده و روح آن‌ها را صقالت می‌بخشد. این آیین

صیقل خورده، مجلای معرفت می‌گردد و بر حسب این، معارف عرفانی در تار و پود این آثار خودنمایی می‌کند. اصول و مبانی فکری عرفانی همچون توکل، مبارزه با نفس و غرور و خودبینی، فنای افعالی، یقین، مجاهده و ... در این آثار رخ می‌نماید.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد جلوه عرفان در آثار ادب پایداری و دفاع مقدس آثار محدودی نگارش یافته است و به خصوص پژوهش‌ها در آثار داستانی ادب مقاومت و ابعاد عرفانی آن انگشت شمار است.

مقاله «بررسی مضامین عرفانی در شعر فاع مقدس» از عنایت‌الله شریف‌پور و نرگس موحدی (۱۳۸۸)، مضامین عرفانی را در شعر دفاع مقدس مورد بررسی قرار داده و جلوه‌های متفاوت عرفانی چون عشق، مستی عرفانی، شوق، وصال خدا و شوق به وصال، ایثار در راه عشق و برخی مضامین مرتبط عرفانی دیگر را در اشعار شاعران دفاع مقدس مورد بررسی و مطالعه قرار داده است.

مقاله «تجلی حماسه و عرفان عاشورایی در ادبیات انقلاب اسلامی» از مهدی شریفیان و همکاران (۱۳۹۰) نیز برخی جلوه‌های عرفانی چون صبر و رضا و تسلیم، ایثار و ... را در اشعار برخی شاعران پایداری کاویده است.

مقاله «پیوند عشق و عرفان با ادبیات پایداری» از سید حسن حسینی (۱۳۸۱) نیز به بررسی مبانی و اصول پیوند عشق و عرفان با ادب پایداری پرداخته و ادبیات پایداری را در قالب سه نهاد «انسان»، «زبان» و «عرفان» و با جست‌وجویی در اشعار مولوی، سعدی و حافظ مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

«عرفان، شهادت و پایداری» از خلیل بهرامی قصرچی و رضوان کمانی (۱۳۹۴) از دیگر مقالاتی است که پیوند ادب مقاومت و عرفان را مورد کاوش قرار داده است. در این اثر، شهیدان و تزکیه و استغراق و فناء فی الله مورد تأکید قرار گرفته و شهادت با عرفان پیوند خورده است و شهادت‌طلبی رزمندگان ایران در میدان‌های نبرد به عنوان یکی از مبانی عرفانی مورد بررسی و تحلیل بوده است.

مقاله «بررسی درونمایه‌های عرفانی در ادبیات پایداری در شعر طاهره صفارزاده و بشری البستانی» از بهنام فعلی و همکاران (۱۳۹۹) پژوهشی تطبیقی در کم و کیف نمود عرفان و جلوه‌های عرفانی در شعر این دو شاعر ایرانی و عراقی است و درونمایه‌های عرفانی را در شعر این دو شاعر بررسی و تحلیل کرده است. پژوهش حاضر با تأکید بر بعضی آثار داستانی ادبیات پایداری، رد پای عرفان و مبانی عرفانی را در این آثار مورد کاوش قرار داده که کمتر مورد پژوهش و بررسی بوده است.

۳. ضرورت انجام پژوهش

با اینکه عرفان و مبانی و اصول عرفانی در شاخه داستانی ادب مقاومت نمودی تام دارد و رگه‌های این مبانی فکری در جای جای این آثار دیده می‌شود، اما چندان مورد پژوهش قرار نگرفته است. بر این اساس، ضرورت پژوهشی در این مورد احساس می‌شد و پژوهش حاضر می‌تواند جلوه‌های متعالی از فرهنگ عرفانی را در این آثار بازنموده و مبین حضور پررنگ افکار و اندیشه‌های عرفانی در این آثار باشد.

۴. روش‌شناسی

مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی جلوه‌ها و نمودهای مبانی فکری عرفانی را در برخی از آثار داستانی ادب پایداری دفاع مقدس از مؤلفانی چون محمدرضا بایرامی، حمید حسام، سیده زهرا حسینی، رضا امیرخانی و سید مهدی شجاعی بازکاویده است.

۵. بحث و بررسی

در آثار داستانی ادب پایداری، مبانی اعتقادات عارفان، ظهور و نمودی برجسته دارد و نویسندگان این آثار مقاومت و پایداری را با عرفان گره زده‌اند و ژرفای باورها و اندیشه‌های عارفانه رزمندگان را به تصویر کشیده‌اند. توکل، فنای افعالی، ترک خودبینی، جهاد، یقین، رضا و برخی اصول و مبانی فکری عارفان در این آثار تبلوری آشکار دارد که در پژوهش حاضر برخی از این مبانی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۱-۵. توکل

ادبیات پایداری مشحون از جلوه‌های عرفان است؛ در جای جای این آثار می‌توان جلوه‌های تفکر عرفانی را دید؛ فرهنگ «توکل» را چنان که در این آثار توصیف شده، رزمندگان ایران به جان دریافته و درونی کرده‌اند. آنان چون عارف مسلک‌انی با این فرهنگ زیسته‌اند. به این سبب، همه امور را به خداوند می‌سپارند و اعتمادی قلبی به خالق جهان دارند. همانطور که در تعریف توکل گفته‌اند: «توکل، اعتماد قلب است بر حق و عدم اضطراب در هنگام فقد اسباب و خواسته‌ها» (ابن عربی، ۱۴۰۲ ه. ق: ۲/ ۱۹۹). در این آثار فقد اسباب و نبود ابزارآلات جنگی، ایمان و توکل این رزمندگان را سست نمی‌کند و با توکل به خداوند در هر اقدامی پا پیش می‌نهند و با توکل خود، اعتقاد و ایمان به توحید و یگانگی خداوند را نیز ثابت می‌کنند؛ چرا که «اگر بنده‌ای جز خداوند عامل دیگر را در جریان امور زندگی مؤثر بداند در توحید وی خللی هست» (رجایی بخارایی، ۱۳۷۰: ۱۳۷) و بدون توکل نمی‌توان ادعای «توحید» داشت؛ چرا که «توکل و تجرید، مقدمه وصول به نهایت توحید است» (انصاری، ۱۳۸۳: ۲۰۱).

توکل رزمندگان ریشه در کمال معرفت آنان دارد و شناخت کامل خداوندی است که سبب آن بوده است و «این مقام از کمال معرفت است؛ زیرا که انسان هر اندازه خدا را بهتر بشناسد و از قدرت و حکمت او زایدتر آگاه گردد، دلبستگی او به ذات بی‌همتا زیادتیر می‌شود» (سجادی، ۱۳۸۹: ۱/ ۶۰۸).

اطمینان قلبی رزمندگان ایران به خداوند و توکل به او سبب می‌شد در میدان جنگ ترسی به دل راه ندهند و به سبب نبود اسباب غمگین نشوند و مسبب اصلی را خالق جهان دانسته و با الهام از منبع والای اندیشه الهی و عرفانی کتاب قرآن که در آن آمده است: ﴿لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ﴾^۱ به خدا توکل کرده و دل به او می‌سپارند:

«گوش به صدای سوت گلوله‌ها می‌سپاریم و دل به خدا. خدایی که اگر بخواهد زنده نگه می‌دارد، در هر کجا که می‌خواهد باشد.»

(بایرامی، ۱۳۹۷: ۷۱)

در هر فعالیت این رزمندگان، توکل و پشت گرمی به خداوند آشکار است و با امید به خداوند است که اقدام می کنند و امور خویش را به خداوند و آنچه او می خواهد وا می نهند. در ضمن اقدام از تلاش نیز غافل نیستند و این نشانی از این امر است که توکل نافی کوشش و تلاش نیست و همانطور که مولوی نیز در مثنوی سروده است:

جهد حق است و دوا حق است و درد منکر اندر نفی جهدش جهد کرد
(مولوی، ۱۳۸۶، دفتر اول: ۴۷)

در عبارت زیر نیز توکل به خدا و جهد و تلاش در کنار هم آمده اند و فهم درست رزمندگان ایران اسلامی آشکار است.

«شاید شب می تونستیم از چنگشون دربریم، ولی الان افتادیم تو هچل. الانه که یکی از گلوله ها از وسط نصفمان کنه و قیمه قیمه بشیم. بیا به امید خدا میریم. فقط بایست مایه گذاشت و دوید.»

(بایرامی، ۱۳۹۷: ۹۱)

عبارات زیر نیز به زیبایی توکل و تدبیر را در کنار هم نشانده و نشان از درک درست رزمندگان از توکل دارد:

«هیچ فرمانده گردانی به دلش تردید راه نمی داد و فرمانده لشکر نمی گفت که اینجا شرایط برای عملیات فراهم نیست. نسخه همه فرماندهان جنگ این بود که تردیدها را با تعبد و توکل برطرف کنند و در عین توکل تدبیر لازم و متناسب با وضعیت پیش آمده را داشته باشند.»

(حسام، ۱۳۹۴: ۴۸۴)

در سطور زیر از داستان «آب هرگز نمی میرد» نیز از توکل و اتصال رزمندگان به قدرت لایزال الهی سخن رفته است:

«پاسداران گاهی دستشان را به تانک‌ها می زدند و از آن‌ها بالا می رفتند و داخل تانک‌ها نارنجک می انداختند ... آن‌ها با اتصال به قدرت لایزال الهی خداوند، نیرو می گرفتند و با توکل و البته رعایت اصل غافلگیری دشمن هر شب تعدادی از تانک‌های بعثی‌ها را شکار می کردند.»

(همان: ۸۱)

رزمندگان ایران اسلامی در تصمیمات سخت و دشوار جبهه‌های جنگ تکیه گاهی به جز خدا نداشته‌اند و ایمان و باور درونی آن‌ها آنان را به مقام توکل می‌رساند. با توکل به خدا و با قصور اسباب، عملیات‌ها را شروع می‌کردند. تصاویر زیبایی از عمق ایمان و باور رزمندگان و عمق نفوذ اندیشه‌های دینی و عرفانی در دل رزمندگان ایران اسلامی در توصیفات زیر دیده می‌شود:

«فرمانده لشکر توضیح داد که امکان دارد در موج اول حمله نباشیم و در گام بعد از سر پل سایر لشگرها برای ادامه عملیات عبور کنیم. بعد از جلسه به قرآن تفأل زدم و از خداوند یاری خواستم و عجیب بود که این آیه آمد: وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ. این آیه تردیدها را شست و قلبم مطمئن شد که خداوند این کارزار با تمام سختی‌هایش دستگیر ماست و قصه کربلای ۴ تکرار نخواهد شد.»

(همان: ۵۱۷-۵۱۸)

در بسیاری موارد توکل با ایمان پیوند می‌خورد؛ توکل، سنجه و میزان ایمان قرار می‌گیرد و از ارکان اصلی ایمان، چنان که آورده‌اند: «الایمان له ارکان اربعة التوکل

على الله و تفويض الامر الى الله و الرضا بقضاء الله و التسليم لامر الله^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۵۷). در آثار دفاع مقدس نیز می‌توان دید که رزمندگان امور خود را به تدبیر و کیل دارای اختیار مطلق؛ یعنی خداوند می‌سپارند و به او توکل می‌کنند؛ جملات و عبارات زیر آئینه این اعتقاد و باور است:

«جنگ و جدال درونی دست از سرم برنمی‌داشت. خودم می‌گفتم، خودم نقض می‌کردم و جواب می‌دادم که: «مگه نه اینکه بابا برای رضای خدا رفته. پس همون خدا کمکمون می‌کنه. چطور خدا از یه گیاه توی بیابون محافظت می‌کنه اون وقت ما را فراموش می‌کنه؟ پس توکل من کجاست؟» (حسینی، ۱۳۸۸: ۴۴۸-۴۴۹)

یکی از ویژگی‌های توکل به خدا در حیطه رفتار «مقاومت و نیرومندی» است؛ فرد متوکل به خدا در برابر سختی‌ها و شداید به این سبب که به یک منبع پایان‌ناپذیر قدرت متصل می‌شود، مقاومت بیشتری دارد. این ویژگی توکل در جملات زیر دیده می‌شود و رزمندگان در میدان نبرد این حس توکل را دریافته‌اند.

«گفتم می‌دونم اگر لطف خدا نبود تا الان هزار بار جون داده بودم، ولی خیلی سخته. گفت آره می‌دونم سخته ولی اگر توکل کنی سختی از بین می‌ره.»

(همان: ۸۳۱)

«امیدواری» نیز یکی از جلوه‌های حیطه عاطفی توکل است. آیه ۵۲ سوره زمر ﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ به این مضمون اشاره دارد: «بگو به بندگان من، بندگان که بر خویشان فزون از حد ضرر و زیان رساندید، از رحمت خداوند، ناامید نشوند» و یا در آیه ۵۶ سوره

۱ ایمان چهار رکن دارد: توکل بر خدا، واگذاری امر به او و خشودى به قضای الهی و تسلیم امر به خدا.

حجر می‌فرماید: ﴿قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾: «کیست که از رحمت پروردگارش ناامید گردد مگر آنکه از گمراهان باشد». این امیدواری در عبارات زیر انعکاس یافته است:

«همه حرف‌هایش ناامیدکننده بود. دل‌داری‌اش دادم و گفتم: این قدر ناامید نباشید. ما به خاطر خدا قیام کردیم به خاطر او هم دفاع می‌کنیم. جنگ رو که ما شروع نکردیم. به خدا توکل کنید.»

(حسینی، ۱۳۸۸: ۱۲۰۲)

۲-۵. فنای افعالی

هدف غایی و نهایی سالک طریق حق «فنا» است؛ فنا در عرفان درجات مختلفی دارد که از آن تعبیر به «فنا صفاتی»، «فنا افعالی» و «فنا ذات» می‌گردد. درباره فنا افعالی که از آن تعبیر به فنا ظاهر نیز کرده‌اند، آمده است: «فنا ظاهر، فنا افعال است و این نتیجه تجلی افعال الهی است و صاحب این فنا چنان مستغرق بحر الهی شود که نه خود را و نه غیر را از مکونات هیچ فعل و اراده و اختیار نبیند و اثبات نکند الا فعل و ارادت و اختیار حق سبحانه و چنان مسلوب‌الاختیار گردد که به خودش اختیار هیچ فعل نماند و در هیچ کار خوض نکند و از مشاهده مجرد فعل الهی بی‌شائبه فعل غیر، لذت می‌یابد» (سجادی، ۱۳۸۹: ۶۲۸).

در واقع این نوع فنا سلب عمل از خود و انتساب آن به خداست و خداوند را قادر مطلق در همه افعال دیدن است و اوج «توحید» است. همانطور که سراج نیز آورده: «فنا همان است که بنده افعالش را نبیند، به دلیل حضور خدا در جان وی و جایگزینی افعال بنده با افعال خدا» (سراج طوسی، ۱۳۸۱: ۴۱۷). همچنین فنا در همه ابعاد و اقسام آن مسیری برای ورود به بارگاه باری تعالی است و تا مرید از خود فانی نشود به حق بقا نیابد چنانکه مولوی سروده است:

هیچ کس را تا نگردد او فنا نیست ره در بارگاه کبریا
چیست معراج فلک؟ این نیستی عاشقان را مذهب و دین نیستی
(مولوی، ۱۳۸۶، دفتر ششم: ۹۲۴)

عطار نیز «هستی» را در پی «نیستی» می‌داند و بر این است که تا «نیست» و «فانی» نشوی
«هستی» و «بقا» نیایی.

نیست شو تا هستیت از پی رسد تا تو هستی هست در تو کی رسد
تا نگردي محو خواری فنا کی رسد اثبات از عز بقا
(عطار، ۱۳۸۶: ۴۲۱۸)

در آثار پایداری نیز جلوه‌های زیبایی از «فنا فی افعالی» دیده می‌شود؛ در این آثار
رزمندگان چون عارفان «هستی» را در «نیستی» یافته‌اند و به مقام «فنا فی افعالی» رسیده‌اند؛
هیچ عملی را به خود منتسب نمی‌کنند و در هر عملی اختیار و اراده الهی را می‌بینند.
رزمندگان با الهام از قرآن و فرهنگ عرفانی با یادکرد آیه ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾^۱ وقتی تانک دشمن را منهدم می‌کنند این را نه فعل خود که اراده خداوندی
می‌دانند و به این شکل، فنا و توحید خود را نشان می‌دهند:

«ارمیا و سهراب می‌خندیدند. صدای تانک دیگری از دور می‌آمد. به صدا
توجهی نمی‌کردند. هر سه روحیه گرفته بودند. ارمیا از نشانه‌گیری دقیق
سهراب تعریف می‌کرد. مصطفی که تا آن موقع ساکت نشسته بود، آرام
می‌گفت: «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى».... آقا مصطفی چی فرمودید؟
یک دفعه زدی کانال دو. ارمیا جان ترجمه کن ببینم... ارمیا خنده‌اش را

۱. سوره مبارکه الأنفال آیه ۱۷

خورد. آرام سری تکان داد. حق با مصطفاست وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ؛ یعنی وقتی تو تیر می‌زنی این تونیستی که تیر می‌زنی، بلکه خداست.»

(امیرخانی، ۱۳۹۱: ۵۵)

۳-۵. ترک خودبینی

«خودبینی» و «خودخواهی» از صفات رذیله است که همواره عارفان به مبارزه با آن برخاسته و به ترک آن فرا می‌خوانند. سالک اگر خود را در میانه بیند به سر منزل مقصود نمی‌رسد و منیت و خودبینی سدی بزرگ در سیر طریق به حق است. منیت و خودبینی همچون نردبانی است که فرد هر چه از آن بالاتر رود، نادان‌تر است؛ همچنان که مولوی سروده:

نردبان خلق این ما و منی است	عاقبت زین نردبان افتادنی است
هر که بالاتر رود ابله‌تر است	کاستخوان او بتر خواهد شکست

(مولوی، ۱۳۸۶، دفتر چهارم «بخش ۱۰۶»)

سالک باید دائم با این صفت رذیله در جنگ و نبرد باشد؛ باید در «نابودگی» و «نیستی» بکوشد و خودبینی و منیت را کنار گذارد؛ چرا که منیت صفتی فرعون‌ی است:

نابود شوای دوست که بودن خوش نیست	فرعون صفت خویش ستودن خوش نیست
چون هستی و کبریا خدا دارد و بس	چیزی که نداریش نمودن خوش نیست

(ابن عربی، بی‌تا: ۲۸۷)

تمام تلاش عارف بر این است که خود را از این صفت رذیله، رهایی بخشد. در آثار ادب مقاومت نیز می‌توان جلوه‌های کشاکش با شیطان درون و غلبه بر «خودبینی» را دید؛ میل به خودبینی میل به سوی ناخوشان است و رزمنده ایران اسلامی با پشتوانه فکری و اندیشگی دینی و عرفانی که دارد «تسویل نفس» را خوب می‌شناسد و وقتی «نفس» می‌خواهد او را در دام صفت مذموم «خودبینی» گرفتار سازد به خود آمده و «نابودگی» و «نیستی» خود را اظهار می‌کند. جملات زیر، تصویرگر این کشاکش و غلبه بر صفت

خودبینی در نزد رزمندگان اسلام است که در آثار مقاومت مطرح می‌گردد. در بخشی از داستان «آب هرگز نمی‌میرد» که خاطرات حاج میرزا محمد سلگی است، او وقتی در صحنه جنگ دچار غرور شده و خود را با حضرت ابوالفضل (ع) مقایسه می‌کند، یکباره به خود آمده و با مونولوگی درونی این چنین خود را به سبب این خودبینی سرزنش می‌کند:

«وقتی به عمق تاریخ رفتم و خودم را در کسوت علمداری و منصب ابالفضل دیدم از شیطان درون به خدا پناه بردم و خودم را سرزنش کردم و با خود گفتم «کر شیخ علی محمد دهقان آبادی تو کجا و علم و بیرق عباس کجا؟ مبدا از اینکه نام ابالفضل بر پیشانی گردان تو خورده خودت را در کفه قیاس با مقام اعلای ابالفضل بینی»

(حسام، ۱۳۹۴: ۳۷۴)

در داستان «ارمیا» نیز شخصیت داستان ارمیا که از جنگ برگشته و متأثر از جبهه جنگ و حال و هوای آن پس از بازگشت از جبهه جنگ به جنگل‌های شمال می‌رود و وقتی از فرط گرسنگی قصد شکار پرنده را دارد و از آن عاجز می‌شود، درس عملی برای اوست از ضعف و ناتوانی انسان و این تجارب عملی انسان را هر چه بیشتر به عرفان و آموزه‌های عرفانی نزدیک‌تر می‌سازد. این تجربه خود تجربه مبارکی است برای از بین بردن غرور و خودبینی در وجود رزمندگان. در این حالت است که با الهام از نگرش عرفانی و دینی می‌گوید که ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾^۱:

«راستی آدم بدبخت هست‌ها. یک پرنده نمی‌شود زد. واقعاً «وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفاً». از صبح تا حالا بدو دنبال پرنده آخرش هیچ. زورمان به یک پرنده هم نمی‌رسد. آن وقت این همه ادعا؟ هان چه‌ت شده يَا أَيُّهَا الْإِنْسَان، آره ارمیا با توام. ای انسان بدبخت. «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ» برای

۱. سورة انفطار، آیه ۶

چه مغرور شدی ای بدبخت؟ اصلاً جلو کی مغرور شدی؟ همانی که
«خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ»

(امیرخانی، ۱۳۹۱: ۲۴۲)

در این داستان به این شکل غرور و خودبینی نفی می‌گردد و رزمنده به این درجه می‌رسد که برای خود، خودی قائل نشود و به ضعف نوع انسان پی ببرد و ندایی از درون او به او آواز می‌دهد که «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ» برای چه مغرور شدی ای بدبخت؟

۴-۵. مجاهده و وصال حق و مشاهده

عرفا، وصال خداوندی را در «مجاهده» و مخالفت با نفس و هواهای نفسانی می‌دانند و جهاد با نفس را «جهاد اکبر» دانسته و همواره به آن ترغیب می‌کنند و بر این‌اند که «طالبان درگاه حضرت احدیت را واجب است که پیوسته با نفس اماره به مخالفت پردازند و از این طریق، روح و عقل را مدد کرده باشند که آن موضع سر خداوند است و واجب است انسان بداند که پیروی نفس سخت‌ترین حجاب است» (هجوی، ۱۳۷۱: ۲۵۰) و حتی مجاهده را ناشی از لطف و کشف الهی می‌دانند؛ «کوشش خوب است و نیکو و مفید است عظیم، اما پیش عنایت چه باشد؟ پرسید که عنایت کوشش دهد؟ گفت چرا ندهد چون عنایت بیاید کوشش هم بیاید» (مولوی، ۱۳۸۵: ۶۹).

امیرالمؤمنین نیز فرموده است «رَأْسُ الدِّينِ مُخَالَفَةُ الْهَوَى»: ستیز با هوای نفس رأسِ دین است (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، جلد ۴: ۵۳).

باور عرفا بر این است که مجاهدات ثمره و نتیجه‌اش مشاهده و وصال خداوندی است و «بی‌مشاهدت مجاهدت موجود نباشد» (هجوی، ۱۳۸۳: ۳۰۶) و به این سبب است که می‌گویند: «المجاهدات ثمره المجاهدات» و «هر که ظاهر خویش را بیاراید به مجاهده، خدای باطن او را بیاراید به مشاهده» (قشیری، ۱۳۷۹: ۱۴۶).

در آثار داستانی ادب مقاومت و آثار دفاع مقدس نیز این اصل عرفانی بازتاب یافته است؛ رزمندگان نیز چونان عارفان و رهروان راه حقیقت، وصال و مشاهده را در مجاهده

و جهاد با نفس جسته‌اند؛ پیروزی در جنگ بیرون برای آن‌ها به اندازه پیروزی بر نفس اهمیت ندارد و خودسازی هدف آن‌هاست. آن‌ها با الگوگیری از شهید کربلا، مجاهده‌ها و سختی‌کشی‌ها برای وصال حق می‌کنند. در کتاب «آب هرگز نمی‌میرد» می‌آید: «مطلع سخنم آیه‌ای از کلام خدا بود که «ما شما را آزمایش می‌کنیم تا در این امتحان، مجاهدین و صابرين معلوم شوند» و ادامه دادم که مجاهدت و صبر دو بال برای رسیدن به مقصد است و جهاد بدون صبر و تحمل ناملایمات بی‌معناست» (حسام، ۱۳۹۴: ۵۰۸).

۵-۵. جهاد اکبر و جهاد اصغر

اهل عرفان، اهل جهادند؛ این جهاد و مجاهده است که آنان را به وصال خداوندی می‌رساند. البته جهاد در نزد عرفا تقسیم‌بندی‌هایی دارد؛ به این سبب که برای عارفان «دشمن درون» که «نفس» است، دشمن‌ترین دشمن‌هاست و آن‌ها بر این باورند که «أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسَكَ الَّتِي بَيْنَ جَنبَيْكَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، جلد ۶۷: ۳۶)؛ جهاد با نفس را «جهاد اکبر» می‌دانند. در مقابل این جنگ و جهاد با دشمنان خارجی را به «جهاد اصغر» تعبیر می‌کنند. این امر نشان از جایگاه والای غلبه بر نفس و هواهای نفسانی در فرهنگ عرفانی دارد و روشن می‌سازد که عارفان در گام نخست غلبه بر نفس و نفسانیات و هواهای نفسانی را مورد توجه قرار می‌دهند. البته این ریشه در احادیث و روایات و سیره نبوی دارد؛ چرا که در احادیث و روایات آمده که «وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَجَمَاعَةٍ رَجَعُوا مِنَ الْجِهَادِ: مَرْحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَصْغَرَ وَبَقِيَ عَلَيْهِمُ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ، قَالُوا وَ مَا الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ؟ قَالَ: جِهَادُ النَّفْسِ. وَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَفْضَلُ الْجِهَادِ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ الَّتِي بَيْنَ جَنبَيْهِ» (حر عاملی، ۱۳۷۶ه. ش، جلد ۲: ۲۱۴).

همچنین دال بر این است که عرفان اسلامی از بطن دین اسلام و تعالیم و آموزه‌های نبوی و ائمه و اولیای دین اسلام برآمده است.

در داستان‌ها و رمان‌های مقاومت دفاع مقدس در میدان جنگ با دشمن بعثی، جنگ با دشمن درون به فراموشی سپرده نمی‌شود؛ وقتی در میانه جنگ بیرون، نفس رزمنده را و سوسه می‌کند ناخودآگاه به خود می‌آید و با بینشی عرفانی و با وقوف به تسویلات نفس،

سر خضوع در برابر ایزد منان فرود آورده و خود را هیچ می‌انگارد و به این شکل بر دشمن درون نیز غلبه می‌کند و خود را از القائنات شیطانی نفس در امان می‌دارد و با یادکرد حدیث پیامبر متوجه تسویل شیطان می‌شود و در دوران بعد از جنگ، جنگ درون و مبارزه با آن را به فراموشی نمی‌سپارد، چنانکه در کلام حاج میرزا سلگی آمده است:

«مانده بودم چه بگویم. سیمای شهداء یکی یکی از خاطرم عبور می‌کردند، چشمانم بهانه گریه داشتند و بغضی گلوگیر داشت خفهام می‌کرد. سعی کردم بر احساساتم غلبه کنم مثل آن روزها باشم که برای گردان سقاها سخن می‌گفتم، اما اینجا شب عملیات نبود. ۴۵۰ شهید از ۸۵۰ شهید نهایند زیر علم گردان ابالفصل جنگیده بودند. آن‌ها پیش حضرت ابالفصل بودند و من جا مانده‌ای مغموم از قافله آنان. حدیث رسول خدا را پس از جنگ خواندم که: «مَرْحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَصْغَرَ وَ بَقِيَ عَلَيْهِمُ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ» دیگر حرفی نزد من سر فرو افکندم و به خاک افتادم.»

(حسام، ۱۳۹۴: ۶۸۹)

این بینش عرفانی سبب می‌شود که فرمانده دفاع مقدس، خودسازی و جنگ بیرون یا جهاد اکبر و جهاد اصغر را همزمان پیش ببرد و جانب هیچ کدام را با توجه به اهمیت هر دو، وا نهد و بعد از اتمام جنگ، جهاد اکبر را فراموش نکند.

۵-۶. رضا

کلمه «رضا» از ریشه «رضی» و «رضو» بوده و به معنی خشنودی و تسلیم است. رضا را در مفهوم کلی در عرفان می‌توان به «ترک اختیار، سکون و اطمینان قلب و برتر از آن شادی و سرور در برابر قضای الهی به ویژه در بلا و به طور کلی خشنودی به تقدیر خدا و مالکیت او بر همه امور تعریف کرد» (صادق‌زاده دربان، ۱۳۹۹: ۶۵). همچنین در مورد «رضا» می‌آید: «رضا به قضای الهی ثمره محبت کامل به خداست و عبارت است از اینکه قلب

بنده در تحت حکم خداوند ساکن باشد و به تقدیر اذعان کند» (غنی، ۱۳۸۹، جلد ۲: ۲۷۸-۲۷۹).

عرفا بین رضا و محبت قائل به پیوستگی بودند و این دو را با هم مرتبط می‌دانستند. رمز رسیدن به مقام رضا را «محبت» می‌دانستند و بر این بودند که «محبت لازمه مقام رضاست، زیرا وقتی افعال همه در موضع رضا افتد، فاعل محبوب می‌شود» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۲۸۰). در گفتارهای ائمه نیز که ریشه عرفان اسلامی منبعث از آن است رضا و مقام رضا بسیار والا دانسته شده است. امام صادق (ع) فرموده‌اند: «إِنْ أَعْلَمَ النَّاسَ بِاللَّهِ أَرْضَاهُمْ بِقَضَاءِ اللَّهِ»: داناترین مردم به حضرت معبود، خشنودترین آنان به قضای الهی است (کلینی، ۱۳۷۵، جلد ۴: ۱۹۰).

رزمندگان ایرانی نیز در میدان‌های جنگ، مقام «رضا» را به جان دریافته‌اند؛ قدم نهادن در جبهه خود «رضا» و «تسلیم» در پیشگاه حق تعالی بوده است و «در جنگ تحمیلی هدف دیگری وجود داشت که عشق به میهن و دفاع از ناموس و شرف را نه اینکه بی‌قدر کند، بلکه بی‌رنگ می‌کرد و آن رضای خدا بود» (مؤذنی، ۱۳۷۳: ۴۷۵). در بحبوحه جنگ نیز این رزمندگان چون عارفانی رضا به قضای الهی داده و به این شکل کمال محبت خود را به خداوند نشان داده‌اند. الگوی این رزمندگان در «رضا» شهید کربلا بوده است و با الهام از نهضت حسینی، انتهای مسیر را قرب و رضای خداوندی دانسته‌اند، همانطور که در عرفان نیز «مقام رضا نهایت مقام سالکان است. توسل به پایه رفیع و ذروه منیع آن هر رونده را مقدور و میسر نه» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۳۹۹-۴۰۰) از زبان رزمندگان اسلامی نیز رضا، نهایت قرب است:

«نه مگر خداوند در قرآن کریم خطاب به پیامبر اکرم فرمود که به منافقان بگو که ما چه بکشیم و چه کشته شویم پیروزیم و به ما نمی‌رسد مگر یکی از این دو نیکی. انتهای مسیر کربلا رسیدن به مقام قرب و رضای حق تعالی است. اساس این حرکت سیدالشهداء و رفتن به کربلاء برای رسیدن به این مقام و اقامه حق و ازاله باطل بود.»

(حسام، ۱۳۹۴: ۵۰۸)

آنچنان که در آثار ادب پایداری تصویر می‌شود، رزمندگان در میدان‌های جنگ، تمام و کمال در خدمت جلب رضای خداوندند و رضای او را بر رضای خود برگزیده‌اند که این نشانی از تبلور فرهنگ عرفانی در جبهه است. اگر بنده رضای خداوند را در امور جویا باشد، خداوند نیز رضای او را خواهان است و این عامل سبب می‌شود عنایت خداوندی هم شامل حال بنده شود. در کتاب «دا» مرتبط با مقام رضا چنین نقل می‌شود:

جدال و جنگ درونی‌ام دست از سرم بر نمی‌داشت. خودم می‌گفتم و خودم
نقض می‌کردم و جواب می‌دادم که: مگه نه اینکه بابا برای رضای خدا رفته.
پس همون خدا کمکمون می‌کنه.»

(حسینی، ۱۳۸۸: ۴۴۸-۴۴۹)

در عبارات زیر نیز ارتباط «رضا» و «محبت» که از دید عارفان به هم پیوسته‌اند، روایت شده است؛ خداوند هر که راضی باشد محبتش را نصیب او می‌کند:

زینب گفت: «قرار نیست که همه مجروح و شهید بشن. این جوری کی
جلوی دشمن را باید بگیره؟ خدا اگه ما را دوست داشته باشه بالاخره می‌بره
پیش خودش. اگه هم از ما ناراضی باشه صبر می‌کنیم رضایتش را جلب
می‌کنیم. فعلاً که رضایت خدا در اینه که ما بایستیم و مقاومت کنیم. انشالله
زهرها هم خوب میشه با هم دیگه مقابل دشمن می‌ایستیم نگران نباشید.»
(همان: ۱۱۳۴)

۷-۵. یقین

یکی دیگر از جلوه‌های متعالی فرهنگ عرفانی که در آثار دفاع مقدس نمود یافته «یقین» است. در تعریف یقین آمده است: «یقین مشاهده ایمان به غیب است» (سلمی، ۱۹۵۳: ۱۰۶). «یقین» یکی از مهم‌ترین احوال عرفانی است: «یقین اصل همه احوال است و همه احوال به آن منتهی می‌شود، همه احوال ظاهر یقین‌اند و یقین، باطن همه احوال به شمار می‌آید. بنابراین یقین، آخر احوال عرفانی است» (سراج، ۱۳۸۱: ۱۲۰). رسیدن به «یقین»

کاوشی در رد پای عرفان در آثار داستانی ادب پایداری ... | بهنام | ۱۰۳

نشان این است که سالک در طریق سیر و سلوک مراحل ابتدایی را طی کرده و مقامات عرفانی را کسب کرده است؛ چرا که آنطور که عرفا اشاره کرده‌اند احوال بعد از مقامات است و «احوال نیابد مگر آن کسی که اعمال او درست گشته باشد» (کلابادی، ۱۳۷۱: ۳۶۶).

رسیدن به مقام یقین نیز چون خیلی از احوال و مقامات دیگر در عرفان امری صرفاً کسبی نمی‌باشد و همانطور که خواجه شیراز همواره ندا در می‌دهد که:

به رحمت سر زلف تو واثقم ورنه کشش نبود از آن سیو چه سود کوشیدن
(حافظ، ۱۳۸۵: ۵۳۵)

عنایت و لطفی الهی پنداشته می‌شود و شامل حال هر کسی نمی‌گردد و خاص صادقان است. چنانکه در شعر سنایی غزنوی «یقین» موهبت و لطفی از جانب حق است نه امر کسبی:

ای نهان دار آشکارا بین تو رسانی امید ما به یقین
جگر تشنه‌مان ز کوثر دین شربتی بخش پر ز نور یقین
(سنایی، ۱۳۸۷: ۱۵۹)

همچنین رسیدن به یقین در نزد عارفان بعد از «فنا» هستی خود محقق می‌شود و سالک وقتی که خود را فانی کرد می‌تواند به مقام فنا رسد. همانطور که سنایی نیز سروده است:

ترک این هستی مزور کن دل به نور یقین منور کن
(سنایی، ۱۳۶۰: ۱۳۲)

همچنین مقدمات رسیدن به یقین، مقدماتی چون عشق، توحید، مکاشفه، قرب، عشق و صبر و تقواست. «یقین» در آثار دفاع مقدس نیز جلوه‌ای خاص دارد؛ شکوه و عظمت یقین را در لابلای گفتارهای رزمندگان در میدان جنگ می‌توان دید. یقین به خداوند که از عشق و ایمان به توحید و یگانگی حق، ناشی شده در گفتار رزمندگان موج می‌زند. با

«یقین» و اعتقاد راسخ به خداوند است که خداوند را مؤثر در همه امور می‌دانند. در لحظه لحظه حضور خود در جبهه، دست یاری خداوند را می‌بینند و به حضور او و امداد او یقین دارد. در رمان «دا» از حسینی این حال عرفانی به وضوح دیده می‌شود. زمانی که در میدان نبرد زخمی شده و بی آنکه در یقینش خللی وارد شود همه چیز را در دست قدرت خداوند می‌داند:

«او درست می‌گفت. ولی صدایی که از درونم می‌شنیدم دیوانه‌ام می‌کرد: «دیگه خرمشهر را نمی‌بینی. این آخرین دیداره. رفتن همان و برگشتن همان». اصلاً به فلج شدنم فکر نمی‌کردم. اعتقاد داشتم تا خدا نخواهد اتفاقی نمی‌افتد. تمام این روزهای سخت جز خدا چه چیز و چه کسی ما را یاری کرده بود؟ تمام لحظات نشانه‌های یاری خدا را دیده بودم. به خاطر همین به ماندنم فکر می‌کردم و اشک می‌ریختم.»
(حسینی، ۱۳۸۸: ۱۱۴۲)

«یقین» است که سبب می‌شود رزمنده در میدان جنگ خداوند را پشت و پناه خود ببیند و به او اعتماد کند؛ وقتی در میدان جنگ زبان به سخن گشوده می‌شود تبلور و تجسم یقین و نهادینه شدن «یقین» در بین رزمندگان چونان عارف مسلک‌انی دیده می‌شود. دیالوگ زیر به خوبی بازتاب‌دهنده عمق «یقین» در نزد رزمندگان است.

«حالا بلند شو. نگران هیچی هم نباش. خدا بزرگه. هیچ وقت تو را تنها نمیزاره. تو فکر کردی تا این لحظه که این طور تحمل کردی دست خودت بوده؟ همه اینا کار خداست. نباید از اون غافل باشی. گفتم: «می‌دونم اگه لطف خدا نبود تا الان هزار بار جون داده بودم. ولی خیلی سخته»
(حسینی، ۱۳۸۸: ۸۳۰-۸۳۱)

آنطور که از این گفتار برمی‌آید یقین خداوند در سخت‌ترین لحظه‌ها و تنگناها یار و یاور رزمندگان و مایه آرامش و قوت قلب آن‌ها بوده است.

همچنین عبارات زیر:

«بین الان که من اینجا موندم و می خوام جلوی شماها را بگیرم ، پدر و برادرم رو فن کردم. شما اونا را کشتید. شما دارید با ما می جنگید در حالی که ما هیچی از جنگیدن بلد نیستیم. هیچ تجهیزاتی هم نداریم ولی خدا را داریم. ما با نیروی ایمانمان با شما می جنگیم.»
(همان، ۱۰۱۰).

تبلور و تجسم «یقین» به خداوند است؛ رزمنده ایرانی در میدان جنگ فقط با یقین به خداوند که در عبارت «ولی خدا را داریم» تبلور یافته، در لحظه لحظه زندگی خود امداد غیبی خداوند را می بیند و به مقام یقین رسیده است؛ یقین به اینکه خداوند یاریگر اوست. آنان در میدان های جنگ با الهام از معارف دینی و الهی و عرفانی و سختی کشی های میدان جنگ مقام یقین را دریافته اند و جلوه های این مقام عرفانی در اعمالشان پیداست. در کتاب «آب هرگز نمی میرد» می آید:

«ابوشانک سرشار از لحظات ناب عرفانی بود. عده ای برای غسل شهادت تا رودخانه بهمن شیر می رفتند و تعدادی پشت دیوار خانه ها با یکی دو قمقمه آب غسل شهادت می کردند و خدا می داند که مثل گذشته به حال آنها غبطه می خوردم و در دلم می گفتم: «خدایا لیاقت بده که مثل این بسیجیان اهل یقین باشم.»

(حسام، ۱۳۹۴: ۳۶۰)

همانا «یقین» بوده است که رزمندگان را برای ایثار و از خود گذشتگی آماده می کرده است؛ چرا که آنچنان که عرفاء نیز گفته اند: «بنده چون به کمال رسد از حقیقت یقین، بلا نزدیک او نعمت گردد و رخا مصیبت گردد» (قشیری، ۱۳۸۷: ۳۳۵) و این یقین و رسیدن به این مقام، بلا و مصیبت را برای رزمندگان، می نمایانده است.

۵-۸. پیر و راهنمای راه

یکی دیگر از نمودهای فرهنگ عرفانی در آثار داستانی ادب پایداری حضور و لزوم وجود پیر و راهنماست. عرفا، پیر را لازمه راه می‌دانستند و اعتقاد بر این داشتند که بی‌پیر، سفر دور و دراز عرفان ممکن نیست و چه بسا بی‌پیر، سالک و مرید در تیه گمراهی افتد. بر حسب همین، آن‌ها تأکید به لزوم پیر و پیروی از او دارند. غزالی در این باره می‌نویسد: «راه حق یکی است و راه باطل هزار و چون تشخیص راه درست، بی‌راهنما و دلیل ممکن نیست باید که مرید کار خویش به همگی به پیر واگذارد؛ چرا که مشایخ چیزهایی می‌دانند که با عقل به آن‌ها نمی‌توان پی برد» (غزالی، ۱۳۶۱: ۱۳۰).

در اشعار شاعران عارف نیز این تأکید به لزوم پیر در برخی ابیات آمده است. حافظ می‌سراید:

قطع این مرحله بی‌همرهمی خضر نکن ظلمات است بترس از خطر گمراهی
(حافظ، ۱۳۸۵: ۶۶۶)

همچنین حافظ در بیتی دیگر اهتمام بدون پیر را ثمربخش ندانسته و بر این است که نباید به کوی عشق بی‌دلیل راه که همان «پیر» است قدم گذاشت:

به کوی عشق منه بی‌دلیل راه قدم که من به خویش نمودم صد اهتمام و نشد
(همان، ۲۲۷)

عطار نیز تأکید بر لزوم پیر در عرفان دارد و از سالکان می‌خواهد از سر عمیا، بی‌پیر در طریق عرفان قدم نهند:

گر تو بنشین به تنهایی بسی ره بنتوانی بریدن بی‌کسی
پیر باید راه را تنها مرو از سر عمیا در این دریا مرو
(عطار، ۱۳۸۶: ۳۰۷)

این اصل عرفانی در آثار داستانی ادب پایداری نیز ظهور و تجلی یافته است. رزمندگان نیز واقف بر اهمیت راهنما و پیر در طی طریق‌اند و اعتقادشان بر این بوده که بی‌پیر و راهنما احتمال افتادن در مهالک و گمراهی و بی‌هدف گشتن وجود دارد. سطور زیر از داستان «دوکبوتر، دو پنجره، یک پرواز» نمایانگر باور به این اصل عرفانی است:

«من هم می‌توانستم و می‌خواستم که چون دیگر بچه‌ها در گوشه‌ای خودم را گم کنم و با خدای خود به درد دل بنشینم، اما همراهی با شما را دوست تر داشتم. فکر کردم اگر یک ساعت با راهنما و در مسیر راه بروم بهتر است از سال‌ها سرگردانی در بیابان‌های ناشناخته.»

(شجاعی، ۱۳۹۲: ۵۹)

عبارات زیر نیز نشان از باور رزمندگان به اصل لزوم پیر و راهنما دارد؛ آنان نیز چون عارفان راه و مقصد خداشناسی و وصال حق را تیره و تاریک تصویر کرده و راه رفتن در تاریکی را سخت دانسته و پیر و راهنما را لازمه راه دانسته‌اند:

«راه رفتن در تاریکی سخت است. به خصوص اگر راهنمایی هم در کار نباشد و التهاب و اضطراب هم همراه باشد.»

(همان: ۶۴)

۵. نتیجه‌گیری

جستاری در پاره‌ای آثار داستانی ادب پایداری دفاع مقدس نشان از حضور عرفان و مبانی و اصول فرهنگ عرفانی در این آثار است. عرفان و آموزه‌ها و تعالیم عرفانی که بخشی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ ایرانی- اسلامی است و تالو خاص در بطن این آثار دارد. رزمندگان ایران اسلامی در جبهه نبرد حق علیه باطل با سختی‌ها و ریاضت‌کشی‌ها در میدان نبرد به خداوند هر چه نزدیک‌تر می‌شوند، همه امور خود را به خداوند سپرده و با «توکل» به او اقدام می‌کنند و خداوند را همیشه فاعل نهایی در امور دانسته و به مقام «فنا فی افعالی» رسیده‌اند و فعلی را به خود منتسب نمی‌کنند. در میدان جنگ به خودشناسی و خودسازی

پرداخته و صفات رذیله‌ای چون «غرور و خودبینی» را که سد راه رسیدن به خداوند است در وجود خویش از بین برده‌اند و چون ملامتیه هرگاه خودبینی به سراغشان آمده به سرزنش خود پرداخته و در جهت منکوب کردن این صفت رذیله کوشیده‌اند. جهاد با نفس که در فرهنگ عرفانی «جهاد اکبر» نامیده می‌شود در این آثار نیز نمودی تام دارد و چه بسا رزمندگان در میدان جنگ، جنگ بیرون را که «جهاد اصغر» از منظر عارفان است، سهل گرفته و در خودسازی و نبرد با نفس و تمایلات نفسانی می‌کوشند و نبرد با نفس را که «دشمن‌ترین دشمن» آدمی است بر نبرد با دشمن بیرونی ترجیح می‌دهند. «صبر» که از مقامات عرفانی است نیز قرین با این مجاهده رزمندگان است و صبر همراه با مجاهده است که از منظر اینان به سر منزل مقصود هدایت می‌کند. «رضا» و «یقین» نیز که از مقامات عرفانی است در این آثار جلوه پررنگی دارد و اینان اهل رضا و یقین‌اند و رضای خود را در رضای حق طلب می‌کنند و یقین قلبی به خداوند خالق جهان دارند و امور خود را به خداوند وا می‌نهند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Rasool Behnam

<http://orcid.org/0000-0003-4810-9526>

منابع

- ابن عربی، شیخ محی الدین. (بی تا). *فصوص الحکم*. شرح خوارزمی، به اهتمام نجیب مایل هروی، تهران: انتشارات مولی.
- ابن عربی، محی الدین. (۱۴۰۲). *فتوحات مکیه*. بیروت: دار صادر.
- امیرخانی، رضا. (۱۳۹۱). *ارمیا*. ج ۲، پ ۴. تهران: نشر افق.
- آقاجمال خوانساری، محمدبن حسین. (۱۳۶۶). *شرح غرر الحکم*. تهران: دانشگاه تهران.
- بایرامی، محمدرضا. (۱۳۹۷). *هفت روز آخر*. چاپ اول. تهران: انتشارات نیستان.
- حافظ شیرازی. (۱۳۸۵). *دیوان حافظ*. چاپ ۴۰. تهران: انتشارات صفی‌علیشاه.

کاوشی در رد پای عرفان در آثار داستانی ادب پایداری ... | بهنام | ۱۰۹

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۸/۱۳۷۶ق). *الفصول المهمة فی اصول الأئمة*. (تکملة الوسائل). قم. موسسه معارف اسلامی امام رضا. (ع).

حسام، حمید. (۱۳۹۴). *آب هرگز نمی میرد*. تهران: انتشارات صریر.

حسینی، سیده زهرا. (۱۳۸۸). *د. چاپ ۶۲*. تهران. *سوره مهر*.

انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۸۳). *منازل السائرین*. ترجمه عبدالغفور روان فرهادی. تهران: نشر مولی.
رجایی بخارایی، احمدعلی. (۱۳۷۰). *فرهنگ اشعار حافظ*. چاپ ۶. تهران: انتشارات علمی.

سجادی، سید جعفر. (۱۳۸۹). *فرهنگ اصطلاحات و تعبيرات عرفانی*. چاپ ۹. تهران: انتشارات طهوری.

سراج طوسی، ابونصر. (۱۳۸۱). *اللمع فی التصوف*. تصحیح رینولد آلن نیکلسون. ترجمه مهدی حجتی. تهران: انتشارات اساطیر.

سلمی، ابو عبدالرحمن. (۱۹۵۳). *طبقات الصوفیه*. قاهره: جماعة الازهر للنشر و التالیف. دارالکتاب العربی،

سنایی، مجدود بن آدم. (۱۳۴۱). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*. شرح عبداللطیف عباسی، مقدمه و تصحیح از محمدرضا یوسفی و محسن محمدی، قم: انتشارات آیین احمد.

سنایی، مجدود بن آدم. (۱۳۶۰). *مثنوی های حکیم سنایی*، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: انتشارات بابک.

شجاعی، سید مهدی. (۱۳۹۲). *دو کیوتر، دو پنجره، یک پرواز*. چاپ ۱۰. تهران: انتشارات نیستان. شکری، غالی. (۱۳۶۶). *ادب مقاومت*. ترجمه محمدحسین روحانی، چاپ اول. تهران: نشر نو.

صادق زاده دربان، فیروزه. (۱۳۹۹). *رضا*. (در تصوف و عرفان). دانشنامه جهان اسلام. جلد ۲۰. تهران: انتشارات بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.

عابدی، علی، یزدانی، حسین. (۱۳۹۶). *بررسی مضمون ها و حوزه های عرفان در مجموعه اشعار قزوه*. *نشریه ادب پایداری*، ۹ (۱۶)، ۲۰۵-۱۸۳.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۶). *منطق الطیر*. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: انتشارات سخن.

غزالی، امام محمد. (۱۳۶۱). *کیمیای سعادت*. تصحیح احمد آرام. تهران: انتشارات گنجینه.

غنی، قاسم. (۱۳۸۹). *تاریخ تصوف در اسلام*. جلد دوم. تهران. نشر زوار.

قشیری، عبدالکریم بن وازن. (۱۳۸۷). *رسالة قشیری*. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات زوار.

کاشانی، عزالدین محمود. (۱۳۸۹). *مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه*. تهران: زوار.

کاکایی، عبد الجبار. (۱۳۷۸). *ادبیات از نگاه شاعر*. تهران: دفتر هنر و ادبیات مقاومت.

کلآبادی، ابوبکر محمد. (۱۳۷۱). *تعرف*. به کوشش محمدجواد شریعت. تهران: انتشارات اساطیر.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۵). *اصول الکافی*. ترجمه و شرح فارسی محمدباقر کمره‌ای، چاپ ۴. قم: انتشارات اسوه.

Reference

- Abdollahpour Sangchi, F., & Askari Yazdi, A.. (2025). A comparative study of Ibn Arabi, M. (2nd edn). *The bezels of wisdom(Fusūs al-Hekam)*. explanation by Al-Khwarizmi, edited by Najib Mayel Heravi. Tehran: Mawla Publications. [In Persian]
- Ibn Arabi, M. (1981). *Al-Futuhat al-Makkiyya*, Beirut: Dar Sadr. [In Arabic]
- Amirkhani, R. (2012). *Ermia*, 24 ed. Tehran: Ofoq Publishing.
- Agha Jamal Khansari, M. (1987). *explanation of Ghurar al-hikam*. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian]
- Bayrami, M. R. (2018). *The last seven days. (haft rooze akhar)*. Tehran: Neistan Publications. [In Persian]
- Hafez Shirazi, Sh. (2006). *Divan*. 40th ed. Tehran: Safi Ali Shah Publications. [In Persian]
- Al-Hurr al-Amili, M. (1997). *Al-Fusūl al-Muhmah fi Usul al-aemah. (Takmaleh al-vasa'il)*. Qom: Imam Reza Islamic Education Institute. [In Arabic]
- Hessam, H. (2015). *Water Never Dies*. Tehran: Sarir Publishing House.
- Hosseini, Z. (2009). *Da(Mother)*. Vol. 62. Tehran: Soore Mehr. Publications [In Persian]
- Ansari, A. (2004). *Manazil-e-Sa'irin*, tr by Abdul Ghafoor Ravan-Farhadi. Tehran: Mola Publishing House. [In Persian]
- Rajai Bokharaei, A. (2001). *Dictionary of Hafez's Poems(farhange ashare hafez)*. Vol. 6. Tehran: Scientific Publishing House. [In Persian]
- Sajjadi, S. J. (2009). *Dictionary of Mystical Terms and Expressions*. Vol. 9. Tehran: Tahouri Publications. [In Persian]
- Siraj Tusi. (2002). *al-luma' fi'l-Tasawwuf*, ed by Reynold Allen Nicholson, tr by Mehdi Hojjati. Tehran: Asatir Publications. [In Persian]

- Salmi, A. R. (1953). *Tabaqat al-Sufiyyah*. Cairo: Al-Azhar Publishing and Publishing Group, Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- Sana'i, M. (1962). *Hadiqat al-Haqiqah*, commentary by Abdul-Latif Abbasi, introduction and correction by Mohammad Reza Yusuf and Mohsen Mohammadi. Qom: Ayin Ahmad Publications. [In Persian]
- Sana'i, M. (1981). *Mathnavis of Hakim Sana'i*, correction by Mohammad Taqi Modarres Razavi. Tehran: Babak Publications. [In Persian]
- Shoja'i, S. M. (2013). *Two Pigeons, Two Windows, One Flight*. Vol. 10. Tehran: neyestan Publications. [In Persian]
- Shokri, Gh. (1987). *Resistance Literature*, tr by Mohammad Hossein Rouhani, Vol. 1. Tehran: Nashre now Publications. [In Persian]
- Sadeghzadeh Darban, F. (2015). *Reza. (in Sufism and Mysticism). Encyclopedia of the Islamic Worl*. Vol. 20. ed1. Tehran: Islamic Encyclopedia foundation Publications. [In Persian]
- Abedi, A and Yazdani, H. (2017). "A Study of Themes and Mystical Fields in Qazveh's poetry", journal of resistance literature, 9 (16), 183-205. [In Persian]
- Attar Neyshaburi. (2007). *Mantiq al-Tayr (The Conference of the Birds)*. Introduction and Correction by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Al-Ghazali, M. (2002). *Kimya-i-Sa'adat*. (The Alchemy of Happiness). Correction by Ahmad Aram. Tehran: Ganjineh Publications. [In Persian]
- Ghani, Q. (2009). *History of Sufism in Islam*, Vol 2. Tehran: Zovvar Publication. [In Persian]
- Qoshiri, A. (2008). *Qoshiri's Treatise (Resaleye Qosheiriyyeh)*. Tr by Abu Ali Hassan bin Ahmad Osmani, corrected by Badi' al-Zaman Forozanfar. Tehran: Zovaar. [In Persian]
- Kashani, E. M. (2010). *Misbah al-Hidayah and Miftah al-Kifayah*. Tehran: Zovvar. [In Persian]
- Kaka'i, A. J. (1999). *Literature from the Poet's Perspective*. Tehran: Office of Art and Literature of Resistance. [In Persian]
- al-Kalabadhi(1992). *Al-Ta'arruf li-Madhhab al-Tasawwuf*, by the efforts of Mohammad Javad Shariat. Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
- al-Kulayni, M. (1996). *Usul Al-Kafi*, Persian translation and commentary by Mohammad Baqir Kamara'i, vol. 4. Qom, Asvah Publications. [In Persian]
- Goharin, S. (1997). *Explanation of Sufi Terms*. Tehran: Zovvar. [In Persian]

- Majlisi, M. B. (1982). *Bihar al-Anwar*, Vol. 71. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Rumi, J. M. (2006). *Fihi Ma Fihi*, ed by Badi' al-Zaman Forozanfar. Tehran: Nega Publications. [In Persian]
- Rumi, J.M. (2007). *Masnavi Manawi*. ed by Reynolds A. Nicholson. Vol. 4. Tehran: Herme Publications. [In Persian]
- Mu'azini, A. (1994). *The Role of Fiction Literature in Explaining and Establishing the Values of War in Iran and the World*. Tehran: Janbazan Foundation Publications. [In Persian]
- Ali al-Hujwiri, A. (1992). *Kashf al-Mahjoob*. Ed by Valentin Zhukovsky, Introduction by Qasem Ansari. Tehran: Tahouri Publications. [In Persian]

استناد به این مقاله: بهنام، رسول (۱۴۰۵) کاوشی در رد پای عرفان در آثار داستانی ادب پایداری، دوفصلنامه عرفان‌پژوهی در ادبیات، ۴ (۹)، ۷۹-۱۱۲.

doi: 10.22054/msil.2026.84606.1177

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4 0 International License